

De modus legendi abbreviatu
ras in utroque iure

1868

Gestr. d. Verf. April 68.

466

DE

MODUS LEGENDI

ABBREVIATURAS IN UTROQUE IURE,

OUDSTE PROEVE EENER REGTSENCYCLOPEDIE UIT DE VIJFTIENDE EEUW.

DOOR

Mr. J.ohan DE WAL.

Overgedrukt uit de Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeeling *Letterkunde*, Deel XI.

AMSTERDAM,
C. G. VAN DER POST.
1868.

Netherland

DE MODUS LEGENDI

ABBREVIATURAS IN UTROQUE IURE,

OUDSTE PROEVE EENER REGTSENCYCLOPEDIE UIT DE VIJFTIENDE EEUW.

DOOR

Mr. J. DE WAL.

In het jaar 1544 zag te Lyon, in den boekhandel „sub scuto Coloniensi" een werkje het licht, getiteld: „Modus legendi abbreviaturas passim in iure tam Civili quam Pontificio occurrentes, nunc primum integritati suae restitutus."

Die uitgave was in tweederlei opzigt merkwaardig. Vooreerst omdat ze bewees de ontzaggelijke verbreiding, die te beurt gevallen was aan een geschrift, waarvan reeds nagenoeg veertig vroegere uitgaven *) bestonden, dat in tallooze exemplaren verspreid was, en evenwel op nieuw met vrucht en uitzigt op debiet kon worden ter perse gelegd.

Ten anderen, omdat de woorden „nunc primum integritati suae restitutus" klaarblijkelijk aantoonden, dat het bedoelde boekje in den loop des tijds bij het herdrukken merkelijke wijzigingen had ondergaan, zoodat men het noodig achtte tot de eerste en oorspronkelijke redactie terug te keeren.

Vanwaar die verbazende aftrek, gedurende de eerste eeuw na de uitvinding der boekdrukkunst, die dit geschrift tot een populair boekske gemaakt had, overal gebruikt, bestudeerd, geraadpleegd?

De naauwkeurige lezing laat geen twijfel over ten aanzien van het op deze vraag te geven antwoord. Wij hebben hier

*) Verg. de lijst der uitgaven in Bijlage A.

eene inleiding tot de regtsstudie in het algemeen en een encyclopedische schets der toenmaals heerschende algemeene regtsbronnen voor oogen, en wel zoodanige inleiding, die een der geleerdste kenners der vroegere regtsgeschiedenis als *zeer leerrijk* heeft gekenmerkt *).

Mag men zich niet verwonderen, dat dit werkje twee eeuwen lang voor de regtsgeleerden als het ware verborgen en verscholen bleef, niettegenstaande daarvan zoo menigvuldige afdrukken bestonden, den bibliografen alleen bekend? Moet het geen bevreemding wekken, dat zij, die de geschiedenis der regtsstudie en van het regtsonderwijs in de middel-eeuwen behandelden, of in het geheel niet, of slechts ter loops van dit geschrift melding maakten?

Ik mag hier zelfs den grooten voorganger en fakkeldrager van onzen tijd niet uitzonderen. „Das Buch ist wenig lehrreich," zegt von Savigny †), van hetzelfde geschrift, dat de straks bedoelde latere schrijver eene „nach dem Maasse der Zeit sehr instructive Einleitung" genoemd heeft. Het verschil van inzigt is hier even duidelijk, als de oorzaak, waaruit het voortsproot, zich gemakkelijk laat verklaren. De eerste vond daarin weinig voor het tijdvak dat hij gadesloeg en niets wat hem niet reeds van elders bekend was: vandaar dat hij ook bij de mededeeling zijner eigene lijst der siglae uit den glossatorentijd zijne teleurstelling niet kon verbergen. De laatste daarentegen beschouwde het als eene handleiding bij de regtsstudie in de tweede helft der vijftiende eeuw: hij onderzocht niet wat wij nu daaruit leeren, maar wat men eeuwen geleden daaruit geleerd heeft. Ik ga verder. Het komt mij voor, dat en de aanleg van dit geschrift en de wijzigingen, die het later onderging, ons in staat stellen meer dan één anderzins duister punt in de historie van het regtsonderwijs in een meer helder licht te plaatsen. Het was ten behoeve van studenten geschreven. Vandaar dat b. v. van de *Summa Goffredi* uitdrukkelijk

---

*) Roderich Stintzing, *Geschichte der populären Literatur des römisch-kanonischen Rechts in Deutschland am Ende des fünfzehnten und im Anfang des sechszehnten Jahrhunderts* (Lpz 1867), 18—29.

†) *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter*, VI, 499—500.

gezegd wordt, „in qua recitant examinandi in Iure Canonico continuationes rubricarum."

Twee vragen doen zich hier voor. Wanneer en waar is het oorspronkelijke geschrift opgesteld? Wanneer en waar is het later omgewerkt en bearbeid? Ik zal trachten op beiden antwoord te geven. Gaarne erken ik, dat deze taak mij in menig opzigt gemakkelijker gemaakt is door het voortreffelijke boek van Stintzing, hetwelk voor weinige maanden het licht zag en zeker zou ik mij aan haar niet gewaagd hebben, verschilden niet de uitkomsten van mijn onderzoek aanmerkelijk van de zijne. Evenmin zou het mij mogelijk geweest zijn, voor mij zelven tot die uitkomsten te geraken, had niet het bestuur der koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage mij in staat gesteld een aantal der oudste drukken te raadplegen en deze met latere te vergelijken. Alleen kortzigtigheid en bekrompen oordeel kan de waarde der verzameling van dergelijke typografische zeldzaamheden in openbare schatkameren doen voorbijzien of miskennen: zoo ergens, dan wordt hier het bewijs geleverd, dat de beoefening der geschiedenis eener wetenschap dergelijke hulpmiddelen volstrekt noodig heeft. Slechts ééne uitgave (de Parijsche van 1500) vond ik in de boekerij der Leidsche hoogeschool: eene andere (terzelfder stede in 1502 verschenen) is uit de publieke verzameling te Deventer ter mijner beschikking gesteld. Eindelijk zal een derde (die ik nergens elders aantrof en die in 1482 te Neurenberg het licht zag) eerlang uit de boekerij der Enschedé's *) in andere handen overgaan.

Een beknopt overzigt van den inhoud ga hier vooraf.

I.

De schrijver vangt aan met een verschrikkelijk langen volzin, waarin hij betoogt, dat alle werk met de inroeping van de hulp des Allerhoogsten moet aanvangen, — dat de regts-

*) *Catalogue de la bibliothèque formée pendant le* 18 *siècle* par Mrs. Izaak, Johannes et le Dr. Johannes Enschedé. Amst. et la Haye, 1867, p. 99, N°. 832. — Dit exemplaar is later voor de Akademische boekerij te Leiden aangekocht.

wetenschap geen bijwetenschap is, maar eene „scientia divinitus inspirata," — dat hare studie noodig is, inzonderheid voor „Principes, Comites, Barones, Milites" en andere „nobiles, clerici et generosae personae iurisdictionem et iurium ipsorum manutentionem habentes," — en dat de weg dier wetenschap gemakkelijk, kort en effen moet gemaakt worden. Heeft men eerst goed latijn geleerd, dan moet men zich niet te lang ophouden bij „adminiculativae artes," als daar zijn „Grammatica, Logica, Rhetorica, Geometria, Arithmetica, Musica, Astronomia," maar weldra overgaan tot de „principales scientiae," philosophie, kanoniek regt en godgeleerdheid: immers reeds Hieronymus en de opperste kerkvoogden hebben gewaarschuwd tegen de „dialectici," de „rerum naturas inquirentes" en de „versificatores."

Nu volgt eene schets van het gansche regt, het Ius Divinum en het Ius humanum. Het eerste is „immutabile et perfectum," het tweede „variabile et imperfectum." Dat tweede deel van het regt is weer tweederlei, Ius Canonicum et Ius Civile; want gelijk de mensch uit twee deelen, namelijk stof en vorm bestaat, zoo zijn er ook weêr twee magten, waarvan de wetten afkomstig zijn, die van den Paus en die des Keizers. Merkwaardig is bij de toepassing van het leerstuk der quatuor causae op de regtswetenschap de bepaling, die onze auteur van den persoon als onderwerp van het regt geeft: „subiectum Iuris Civilis est homo politicus, constitutionibus legalibus dirigibilis in bonum humanum ad reipublicae utilitatem conservandam."

Nu worden achtereenvolgens de bronnen van het positieve regt beschreven. In korte trekken wordt het ontstaan en de zamenstelling van al de regtsboeken geschetst. Eerst behandelt de auteur het kanonieke regt, daarna het Romeinsche; bij elk gedeelte vinden wij zorgvuldig opgeteekend, hoe men gewoon was, het in regtsgeleerde schriften en voor de balie aan te halen. Er zijn sedert het midden der vorige eeuw wel regtsencyclopediën geschreven, die de vergelijking met deze schets naauwelijks kunnen doorstaan. Er zijn in ons vaderland wel mannen tot Iuris Utriusque (d. i. Iuris Romani et Canonici) Doctores bevorderd, die op verre na niet alles wisten, wat op deze weinige bladzijden wordt medegedeeld; die volstrekt niet

in staat waren, zonder behulp van registers of tafels, eene plaats, die zij aangehaald vonden, op te slaan. Ook nog in onze dagen is de raadpleging van den Modus legendi niet overtollig voor sommigen, die zich niet met de nasporing der veelomvattende middeleeuwsche regtsliteratuur bemoeien. Om slechts een enkel voorbeeld te noemen, verwijs ik naar de uitgave der Iurisprudentia Frisica, in 1834 te Leeuwarden in het licht verschenen. In dat werk lezen wij (LIX, 19): „Dit is riucht ende sprecket da maesteren fan da riucht als Petrus de Sampsone, Godfridus, Hyndricus, Bernardus, Io. Andre ende Hosticus." In het HS. staat ongetwijfeld Hostiens. De Modus legendi verwijst meer dan eens op Henricus Hostiensis, wiens Summae groot gezag oefenden, wiens leven tot in de kleinste bijzonderheden bekend is, wiens overlijden in 1274 plaats had. Dezelfde „Her Hosticus" treffen wij andermaal § 20 aan, waar de vertaling Heer Hosticus heeft in plaats van Henr. Hostiensis. Elders (LXXVI, 6) wordt in dezelfde uitgave van dat oud-Friesche regtsboek een regel aangehaald, „gelijk Archidius de meester zegt." Een Archidius heeft nooit bestaan: de auteur of de afschrijver bezigde eene abbreviatuur voor Archidiaconus, d. i. de aartsdeken Guido de Baisio, leermeester van Io. Andreae. Deze opmerkingen leiden ons tot de beschouwing van het hoofddoel, waartoe de Modus legendi was zaamgesteld.

De encyclopaedische inleiding tot de studie der regtswetenschap moest in de vijftiende eeuw nog iets meer bevatten, dan wat wij thans van haar behoeven te vergen. Men had geen gedrukte boeken, men had codices voor zich. Gelukkig de student, die, de universiteit bezoekende, een paar zulke codices ter zijner beschikking had. In de Akademiesteden waren somtijds boekenleeners (in Italië stationarii geheeten), die exemplaren ter afschrijving uitgaven. Uit de scholares werden beambten gekozen, belast met het toezigt op het correcte schrift der bij de boekenleeners verkrijgbare exemplaren (peciarii). Het toezigt waakte niet alleen tegen opdrijving van het huurloon, maar strekte zich tevens uit tot de zorg, dat elk stationarius altijd alle noodige boeken, en wel in zuivere exemplaren voorhanden had. De arme student was er slecht aan toe. „Quamobrem

(zegt een schrijver uit dezelfde eeuw) divites et mediocres plus quam sano utentes consilio abstinere debent a librorum impigneratione. Gaudeant propriis, quibus gaudentes numquam deplorabunt. Qui experientia didicit, testimonium adtulit. Sed studentes in impignoratis ne usuram ultra sortem recipiant, lucrum ubi volunt, perdunt. Potius tamen erit tales, quam nullos habere libros."

In die boeken was alles door abbreviaturen geschreven. Hiermede bedoel ik niet de verkortingen, die algemeen in zwang waren en wier verklaring tot het gebied der palaeografie behoort. Ik heb het oog op die verkortingen, waarvan het regelmatig gebruik alleen in regtsgeleerde werken wordt aangetroffen, waar soms door een enkele syllabe of een enkele letter een bepaalde zaak op de naam van een bekend schrijver werd aangeduid. Om het regtsboek te kunnen lezen, had de student eene handleiding noodig, die hem met deze abbreviaturae bekend maakte.

Op de straks vermelde schets der regtsboeken laat de ongenoemde auteur nu eene alphabetische lijst der meest gebruikelijke abbreviaturen volgen. De lijst moest zich wel (naar het plan des schrijvers) tot de glossae bepalen, doch van lieverlede begon hij ook op andere en latere auteurs de aandacht te vestigen. In korte trekken werd alzoo daarin een overzigt opgenomen van de geheele regtsliteratuur van dien tijd. Het *doel* was geweest verklaring der abbreviaturae: de *vrucht* werd verbreiding van de kennis der letterkundige geschiedenis van het vak. Wij zullen zien, dat in eene latere omwerking wat eerst *gevolg* was, werkelijk *oogmerk* is geworden en dat de bearbeider ook die Juristen vermeldde, wier namen steeds voluit werden geschreven.

De verdere aanhangsels, door Stintzing keurig beschreven, laat ik onvermeld. Wij vinden hier lijsten der titels van de regtsboeken, deels naar de legale volgorde, deels alphabetisch gerangschikt: wijders versus memoriales, die inzonderheid moesten dienen om het naslaan der bronnen van het kanonieke regt gemakkelijk te maken. De billijke beoordeelaar kan de waarde van het geleverde alleen schatten, wanneer hij het werk beschouwt in het licht van den tijd, waarin het werd geschreven.

Het bevattede in waarheid meer dan de titel deed vermoeden. Het was (gelijk aan het slot van een der oudste uitgaven (z. p. en j.) gezegd wordt) een „libellus docens modum studendi et legendi contenta et abbreviaturas utriusque iuris tam canonici quam civilis *)." De titel volgde het gebruik van dien tijd. Men telde onder de volksboeken een Modus epistolandi, een Modus absolutionis et excommunicationis, een Modus bene cantandi choralem, een Modus confitendi voor het groote publiek en een Modus confitendi pro bonarum artium studiosis, — niemand zou kunnen beweeren, dat het overtollig was daarbij een Modus legendi voor aanstaande regtsgeleerden te voegen.

II.

Wanneer en waar is de Modus legendi oorspronkelijk opgesteld? Von Savigny, die in de eerste uitgave van zijne vermaarde *Geschichte des Römischen Rechts im Mittelalter* deze vraag in het geheel niet had behandeld, schreef in de tweede: „Aus folgenden zwei Stellen scheint hervor zu gehen, dass das Buch weder in Italien noch in Frankreich, sondern in Deutschland geschrieben worden ist. Pet. de Bel. i.e. Petrus de Bellapertica, doctor legum *citramontanus* Burgundus. — Wi vel Wil i.e. Wilhelmus, quod *Italici* scribunt Guilhelmus et *Francigenae* Guilhermus. Der Verfasser unterscheidet also seine eigene Schreibart (Wilhelmus) von der Schreibart der Italiener und der Franzosen." Van eene dubbele bearbeiding, een eersten codex en een codex repetitae lectionis, is bij von Savigny nog geen sprake.

Toetsen wij die bewijsvoering. Reeds Stintzing schijnt het argument, uit de eerste der aangehaalde plaatsen getrokken, te verwerpen. „Die erste dieser beiden Stellen (zegt hij) könnte auch ein Franzose geschrieben haben." En teregt, want zoowel

---

*) Zou niet alzoo het door Muther (*Zeitsch. für Rechtsgeschichte*, IV. 414) bedoelde werkje: *Libellus docens modum studendi et legendi contexta ac abbreviata utriusque Iuris* (Colon, 1497 f.) ook eene uitgave van den Modus legendi, niet van den *Utriusque Iuris methodus* zijn? Zie Stintzing, t. a. p. 30.

de Franschman als de Duitscher zal den Borgoender *citramontanum* noemen, als aan *deze* zijde der Alpen woonachtig. Maar ziet — en ook dit ontging den naauwlettenden Erlanger geleerde niet — in de Neurenbergsche uitgave van 1476 (juist de eenige die von Savigny aanhaalt) lezen wij: „Petrus de Bellapertica doctor legum ultramontanus." En die lezing heeft (wat tot hiertoe onopgemerkt bleef) ook de oude Leuvensche editie S. a. bij Johannes de Westfalia gedrukt, ook de Keulsche van 1478, ook de Straatburgsche van 1487, ook de Leuvensche van 1488, kortom elke uitgave, die vóór de latere bearbeiding is ter perse gelegd. De bijvoeging „Burgundus" is (voor zoo ver ik heb kunnen nagaan) ook in geen dezer uitgaven te vinden: eerst in de latere omwerking komt die voor. En waarom? Louter en alleen omdat Io. Andreae, dien de bewerker letterlijk naschreef, hier de nationaliteit van Bellapertica had bijgevoegd, even als hij datzelfde bij Joannes de Blanosco deed.

Wij komen tot den tweeden door von Savigny aangevoerden grond, De oudere uitgaven hebben hier zonder uitzondering Wilhelmus quod Ytalici scribunt Guilhelmus et francigenae guilhermus." Alzoo (zegt von Savigny) stelt hier de Duitsche schrijver zijne eigene schrijfwijze tegenover die van Italianen en Franschen. Ook Stintzing is van die meening: de schrijver (voegt hij er bij) verkeerde zelfs, wat de Fransche taal betreft, in eene dwaling, want de vorm „Guilhermus" is niet eene Fransche, maar een Spaansche.

Ik kan met die redenering geen vrede hebben. De Modus legendi abbreviaturas moest aanwijzen, wat bij een of ander auteur *Wi.* of *Wil.* beteekent, Hij vond die afkorting en verklaart haar, om het even door welke natie ze gebruikt werd. Bewijst dit, dat hij zelf tot die natie behoorde? Het tegendeel is veeleer waarschijnlijk, Zoo hij een Duitscher geweest ware, zou hij niet ook op andere plaatsen de Juristen, die Willem heetten, Wilhelmus genoemd hebben? Maar neen: hij bewaart bij de verklaring der abbreviaturae zijn objectief standpunt volkomen getrouw. Bij „G. in spe" zegt hij: i.e. Guilhelmus in Speculo, bij „G. de mon. lau." schrijft hij „i.e. Guilhelmus de monte lauduno", bij „Guil." voegt hij

„ i.e. Guilhermus doctor. Hoe komt het nu dat hij bij laatstgenoemde verkorting in geene verdere bijzonderheden trad, terwijl hij integendeel bij „Wil" nog de opmerking plaatste: „quod Italici scribunt Guilhelmus et Francigenae Guilhermus?" Mij dunkt, omdat hij *niet* een Duitscher was, ook niet regtstreeks voor Duitschers schreef, maar zijne leerlingen wilde opmerkzaam maken, op het feit, dat de auteurs, die van een Wilhelmus spreken, denzelfden persoon bedoelen die bij Italiaansche en Fransche schrijvers bekend stond onder de namen Guilhermus, Guilhelmus. Zoo verwijst hij als het ware naar de verklaring, die hij zelf vroeger van de abbreviatuur Guil. gegeven had.

Ook de opmerking, dat de vorm Guilhermus een Spaansche is, geen Fransche, zou, ware ze volkomen juist, naar mijne bescheidene meening, weinig of geen gewigt in de schaal leggen. Hoe talrijk *) zijn niet de oude uitgaven der *Postilla super epistolas et evangelia de tempore et de sanctis* van Willem den Parijzenaar? En toch vangen de meesten aan met de woorden: „Ego frater Guilhermus (of Gwilhermus) sacre theologie professor minimus Parisiis educatus," terwijl slechts in weinige Guilherinus, of Gwilerinus wordt gelezen. De oudste uitgave der *Summa in IV libros sententiarum* van Willem van Auxerre, te Parijs bij Philippe Pigouchet gedrukt, noemt het boek eene „Summa aurea a subtilissimo doctore Magistro Guillermo Altissiodorensi edita" †). Maar — de straks bedoelde opmerking komt mij ook niet juist voor. De vorm is (gelijk meer bevoegden mij verzekerd hebben) geen Spaansche, maar een Portugesche: hij mag tevens een Fransche genoemd worden, want van lieverlede smolten in de Fransche uitspraak de l en de r volkomen ineen.

Stintzing noemt andere plaatsen „welligt meer beslissend," een bewijs, dat ook deze geleerde aan de reeds behandelden niet veel waarde toekent. Daar waar onze auteur over de verdeeling van den tekst in § § handelt, vertelt hij, dat er on-

---

*) Vgl. Hain, *Repertorium* No. 8225 vlg.

†) Hain, t. a. p. No. 8324.

derscheid bestaat tusschen een § magnus en een § parvus De laatste moet zwart zijn geschreven: „debet esse niger de encausto in tali forma §." De eerste „sic formatur ₵ et debet esse de alio colore, scilicet rubeo vel *blaveo* seu flavo. Is het woord *blaveus* niet het Duitsche *blau*, ons blauw? Ik geef gaarne toe, dat het een oorspronkelijk Germaansch woord is, dat evenwel reeds vroegtijdig zijn weg gevonden heeft in het middeleeuwsche latijn en in enkele Romaansche talen. Ook bij Fransche schrijvers komt het dikwijls voor. Ioannes Ruellus *) schrijft in het eerste boek *de natura stirpium*: „Hactenus Galli nomen *blavei* pro blatteo retinuerunt, coloris genus satis dilutae purpurae, ad caeruleum aliquatenus accedentis." Ioannes Monachus of Salerniensis, die lang vóór den auteur van ons boekje schreef, spreekt in het leven vau Odo, abt van Clugny, van „vestimenta colorata, *quae nos vulgo vocamus blava*." Onder de oudste boekdrukkers te Venetie in de vijftiende eeuw komt een Thomas de Blavis van Alessandria voor. Alzoo geeft ook deze plaats ons geen bescheid.

Elders zegt onze auteur: „I sola vel cum titello sic ǰ denotat infra." De latere bearbeider verduidelijkte deze woorden: „I longum cum tali signo superius posito ǰ significat *infra*, i. e. in sequentibus vel capitulis vel titulis". Dat verkleinwoord *titellus* komt zelfs bij Ducange niet voor; alleen in de kostelijke nalezing van Diefenbach treffen wij eene aanhaling uit de *Gemma Gemmarum* aan. †) Verraadt dat woord den Duitschen oorsprong van het geschrift, waarin het gebruikt werd? Stintzing aarzelt niet deze vraag toestemmend te beantwoorden; men sta mij toe op de bezwaren te wijzen, die zoodanig antwoord in den weg staan. De schrijfwijze *titellus*, om een kleinen titulus aan te duiden, kan alleen van de Italianen afkomstig zijn en is zeker uit hunne spraak in de Germaansche taaltakken overgegaan. Voor annulus schreven zij „annello," voor vitulus „vitello," in het oud-Fransch „annel,

*) Zie Ducange, in voce.

†) Laur. Diefenbach, *Glossarium Latino-Germanicum Mediæ et Infimæ aetatis* Fr. a M. 1857. 4. 585.

vedel," in het nieuw-Fransch „anneau, veau." Het middeleeuwsche »vitellarius" voor verkooper van levensmiddelen (*charcutier*) is afgeleid van een verloren woord „vitellus" voor vitulus, en heeft oorspronkelijk bij de Italianen ongetwijfeld *marchand de veau* beteekend.

Een en ander brengt Stintzing tot dit besluit. De auteur van den Modus legendi, een Duitscher, heeft naar Italiaansche voorbeelden (Vorlagen) gearbeid. De opmerking betreffende Petrus de Bellapertica nam hij zonder bedenken en nadenken over, gelijk hij die vond. Mijns erachtens moet men aannemen, dat de oorspronkelijke schrijver een Italiaan geweest is, wiens arbeid tijdens de uitvinding en verbreiding der boekdrukkunst in Frankrijk en Duitschland veel meer gebruikt is geworden dan in het land, waar hij schreef.

Dit gevoelen wordt (dunkt mij) nader bevestigd, wanneer wij letten op den tijd waarin het boekje hoogst waarschijnlijk werd opgesteld. Die tijd is op te maken uit de lange lijst van beroemde middeleeuwsche regtsgeleerden, die hij meêdeelt. Van de Italianen weet hij blijkbaar meer te vertellen, dan van de ultramontani. Al dadelijk verhaalt hij van Accursius, dat deze twee zonen had, die bijvoegsels maakten op de glossa des vaders. De jongste, Cervotus, „fecit etiam additiones, quae dicuntur Ceruotinae, modicum tamen valentes, quarum una ponitur C. de aeden. in l. I." Die bijzonderheid heeft onze auteur aan Cinus ontleend, want Jason had toen nog niet geschreven. Doch Cinus laakte ter bedoelder plaatse Cervotus niet: het miscrediet van dezen was een relletje, destijds in Italie algemeen verbreid; in Duitschland daarentegen zal men weinig van den jongen verkwister geweten hebben, en was althans deze vrij uitvoerig meêgedeelde opmerking buiten alle verhouding tot het nopens andere Juristen meêgedeelde. Onder dezen komt geen enkele voor, die na het jaar 1445 geleefd heeft. Ioannes Imola heet hier modernus doctor, super decretalibus notabiliter scribens." Nicolaus Siculus „doctor, qui aliter dicitur Panormitanus vel Panormita modernissimus." De eerstgenoemde is in 1436, de andere in 1445 overleden. Van Franciscus de Zabarellis (1417) gewaagt de schrijver tweemalen, zoowel bij „Franc." als bij „Zab.": de eerste maal

heet hij doctor et cardinalis," de andere keer wordt hij „dominus Franciscus genoemd. Stintzing meent, dat uit dit praedikaat *dominus*, naar de destijds heerschende gewoonte, zoo al niet de betrekking van leermeester tot leerling, dan toch een zekere persoonlijke verhouding mag worden afgeleid, en vraagt of ook niet bij „Ludovicus de Roma do." aan zoodanige verhouding mag gedacht worden? Ik antwoord, dat in de oude Leuvensche uitgave een drukfout is ingeslopen en „Ludovicus de rota" staat, zonder eenige bijvoeging, terwijl alle overige mij bekende oudste drukken hier voluit het woord „doctor" hebben. Overigens zou een persoonlijke betrekking van den auteur tot Zabarella weer pleiten voor den Italiaanschen oorsprong van het geheele werkje.

Dat de schrijver een tijdgenoot van Imola en Zabarella moet geweest zijn, leidt Stintzing ook daaruit af, dat hij van den eersten in praesenti tempore spreekt, als „super decretalibus notabiliter scribens." Maar ik kan daaraan geen kracht toekennen, vermits ook van Baldus, die reeds in 1400 overleed, gezegd wordt „Baldus in utroque iure scribens." Baldus toch was gestorven, eer de ook aangehaalde Nicolaus Siculus als regtsgeleerde optrad.

Doch afdoende is de zinsnede, die de verkorting „EXTRA" opheldert, en hier ben ik ik het met den scherpzinnigen Stintzing volkomen eens. „Hodie (zegt de schrijver) *per modernos canonistas* capitula in Decretalibus, in Sexto, similiter et in Clementinis, non consueverunt allegare „Extra", quia talia capitula modo non vagantur extra Corpus Iuris Canonici. Sed *legistae* praedictorum librorum textus allegant „extra", eo quod sunt extra corpus sui iuris, scilicet civilis. Verum est quod *canonistae* adhuc hodie aliquos textus etiam canonici iuris allegant extra, videlicet hos, qui sunt extravagantes *nondum incorporati* Iuri Canonico." Deze woorden laten geen twijfel over, dat onze auteur schreef nadat het Concilie te Bazel was gehouden; van dat tijdstip dagteekent de algemeen gangbare meening aangaande de incorporatie van het kanonieke regt.

Eindelijk — het geheele boekje draagt de duidelijkste sporen van het beroep des opstellers. Waarschijnlijk was hij een Decretorum doctor en geestelijke. Overal staat hier het kanonieke

regt op den voorgrond; overal wordt op de bronnen van dat regt en zijne bearbeiders veel uitvoeriger de aandacht gevestigd dan op het Romeinsche.

III.

In de Lyonsche uitgave van 1544 heet de Modus legendi *nunc primum integritati suae restitutus*. Men had het oorspronkelijke werk dus lang na de eerste bekendmaking veranderd, omgewerkt, aangevuld. En inderdaad vergelijken wij de editiën, die in den aanvang der zestiende eeuw het licht zagen met de vroegere, die tot de zoogenoemde incunabula behooren, zoo bemerken wij ras eene totale omwerking. Wanneer, waar, door wien, hoe is die nadere bearbeiding ondernomen en volvoerd?

De ongenoemde bewerker zag meer op den invloed, dien het alom bekende geschrift had geoefend, dan op het doel, waartoe het was opgesteld. Hij had opgemerkt, dat de lijst der verkorte namen niet alleen gediend had, om de studerende jongelingschap de lezing der gebruikelijke abbreviaturen gemakkelijk te maken, maar tevens om haar met de regtsliteratuur der jongstverloopen eeuwen in hoofdtrekken bekend te maken. Bij de aanvulling was zijne opmerkzaamheid bovenal op die strekking gerigt. Van daar dat hij de lijst vermeerderde met de namen van schrijvers die later gebloeid hadden, ja zelfs met zoodanige, die nooit bij verkorting werden aangeduid. Zoo noemt hij „Bartachinus, etiam doctor utriusque iuris, qui Sixti Quarti fuit advocatus et fecit repertoria multum utilia." Zoo lascht hij onder letter C eene bijvoeging in betreffende zekeren Cosma. „Novissime autem supervenit quidam Cosma nomine, cognominatus Gurmier Parisiensis natione, qui, ut Parisiensibus a natura tributum est, ingenio quidem acutissimo preditus concilia basiliensia et bituricensia (que moderni pragmaticam sanctionem vocant) non mediocribus ornavit apostillis." Stintzing merkt hierbij op, dat van Cosma Guymier niets bekend is, en dat de naam in eenige drukken Gurmier wordt geschreven. Ik geloof niet dat dit volkomen juist is. Hij was kanunnik van St. Thomas du Louvre te Parijs en overleed den 3 Julij 1503 Van zijne hand zijn ons bewaard gebleven de

door den bearbeider van den Modus legendi bedoelde Apostillae in Decreta Basileensia et Bituricensia, onder dien titel te Lyon in 1488 in het licht verschenen, *) door Louet in zijne doorwrochte schriften meer dan eens aangehaald. De schrijfwijze Gurmier is even foutief als het Grimier bij Maittaire.

Voorts wordt zonder abbreviatuur vermeld „Franciscus de Albergotis de Aretio, quem multotiens reprehendit Cynus," een regtsleeraar te Florence en tijdgenoot van Baldus. Insgelijks „Gasparinus doctor." Zoo ook „Guido de Suzara." Het schijnt de opmerkzaamheid van von Savigny ontsnapt te zijn, dat onze schrijver twee regtsgeleerden van dien naam onderscheidt, „Guido de Suzara, de quo Joannes Andreae scripsit aliquid. Guido de Suzara quidam alius quem allegant saepe legiste."

Niet alleen *onverkorte* namen zijn nu in de lijst opgenomen: ook in het register der abbreviaturen zijn de nomina *doctorum* van de anderen afgescheiden. Bij Azo wordt nu gevoegd, dat hij de leermeester van Accursius was en een „illustre ingenium" had. Bij Accursius volgt een lange lofrede en een wolk van getuigen, die zijne glossen hadden geprezen.

Bij „Al. vel Alb." (hier Albe) staat nu niet meer „Albertus doctor vel Albericus," maar „Albertus scilicet de Rosate, qui late disputavit de potestate imperatoris," terwijl afzonderlijk „Alber." verklaard wordt door „Albertus Galeote permensis, cuius opus margarita vocatur."

Ab wordt niet meer omschreven door „Abbas, sc. Lapus vel de Castiliano," maar eerst wordt gezegd: „ab quando simpliciter ponitur significat abbatem antiquum, qui alio nomine vocatur Lappus de Castelliono et qui multotiens allegatur a domino de sancto Gemyniano super VI°." Dan volgt „Ab sic i. e. Abbas Siculus qui et vocatur Panormitanus, singularis canonista, qui commentatus est super decretalibus;" dezelfde die later nogmaals op het woord „Nicolaus" ten tooneele verschijnt.

---

*) Een exemplaar bevond zich in de voormalige Universiteitsbibliotheek te Ingolstadt. Zie Seemiller, *Incunabula*, III. 98.

Angelus de Perusio „subtilis doctor in Iure Civili" had in den oorspronkelijken tekst geen plaats gevonden. Evenmin Angelus Aretinus of de Aretio, „qui copiosam fecit lecturam super institutionibus." Deze beroemde man, die in 1422 tot doctor werd bevorderd en na 1451 overleed, zou de eerste uitgever niet ligt onvermeld hebben gelaten, en dit bevestigt mij in de meening, hierboven ten aanzien van het tijdstip dier vroegere redactie ontwikkeld.

Soms geeft de bearbeider nadere aanwijzingen ten aanzien van personen, die reeds zijn voorganger vermeld had.

Ala i. e. Alanus. Hij voegt er bij: „qui multotiens allegatur in glosis bernardi."

Antonius de Butrio. Hij schrijft: „dominus Anthonius de butrio doctor iuris canonici."

Bernardus glossator Decretalium. Hij geeft tot opheldering: „excellentissimus iurium concordantium accumulator et discordantium concordator."

Ten aanzien van Bartholomaens van Brescia merkt hij op: „fecit etiam iste quasdam questiones quas venerabiles vel dominicales appellavit."

Bij Bartolus vervangt hij het eenvoudige „legum interpres" door „qui dicitur fuisse lucerna iuris civilis." Bij Baldus komt in stede van „in utroque iure scribens" thans „inter omnes doctores iuris civilis subtilis. Unde quidam dixit: baldus subtilis, bartolus lucerna iuris et iste baldus composuit etiam super iure canonico."

Voor „Cynus doctor legum" lezen we nu: „doctor citramontanus in iure civili profundus." Hier valt de bijvoeging *citramontanus* op: wij weten toch dat Cinus in 1270 te Pistoja geboren is. In het laatst der vijftiende eeuw was het in de regtsscholen zóó gebruikelijk de Italianen citramontani, alle overige Juristen ultramontani, te noemen, dat niemand zich over deze in de pen eens Franschmans zeker niet naauwkeurige uitdrukking behoeft te verwonderen. Gewigt aan deze zegswijze te hechten is reeds daarom verkeerd, omdat onze bearbeider het epitheton *citramontanus* zoowel aan Petrus de bella pertica als aan Cinus toekent: en toch was de een een Franschman, de ander een Italiaan. Ook van Jean de

Macon zegt hij: „Io. de Matiscone doctor citramontanus:" bewijs genoeg, dat hij, Cinus vermeldende, slordig overschreef, wat hij elders had vermeld gevonden.

Van Dinus wordt nu gezegd, dat hij schreef „super iure civili et in iure canonico super tit. de regulis iuris in VI."

Nopens Durandus vinden we opgemerkt: „qui et dicitur pe." De eerste letter was voor een fraaije teekening in reserve gehouden; men leze: spe (speculator.)

Ten aanzien van Guillelmus doctor zien wij nu vermeld: „Guillermus de Cuno (lees: de Cuneo), doctor iuris quem sepe allegat Bartolus."

H. vel V. i. e. Hugo vel Ugutio. In de nieuwe redactie: „Hugo, qui fuit Episcopus ferrariensis et ad quem directe fuerunt multe decretales, ut decretali in quadam de celebranda missa" cet.

Nicolaus Siculus heeft zijn epitheton „modernissimus" door verloop van tijd nog niet verloren, en Petrus de Samp, word nog altoos geheel verkeerd door Petrus de Samprana (in plaats van Petrus de Sampsonia) verklaard. Daarentegen vinden wij voor de verkorting Pomp., die vroeger (dwaas genoeg) door „Pomponius imperator" was uitgelegd, thans een „Pomponius iureconsultus" aangewezen. Van Roffredus Beneventanus wordt nu getuigd, dat hij „in utroque iure libellos composuit." Dat speculum een dik boek beduidt blijft een zekere waarheid. Zabarella blijft „dominus" ook in de pen des bearbeiders.

Doch rijk is vooral zijne omwerking geworden door de vermelding van een groot aantal schrijvers, die in de eerste redactie ontbraken, en wier namen toch veelal door abbreviaturae werden aangeduid. Antonius de Rosellis, Andreas Barbacia, Bassianus, Bagarotus, Bernardus Papiensis, Bernardus Parmensis, Bernardus Compostellanus treden hier achtereenvolgens te voorschijn. Een vierde Bernard is Bernardus Dorna, nopens wien ik onlangs naar Bethmann-Hollweg's bijdragen verwees. *) Destijds had ik de tweede redactie van den Modus legendi nog niet naauwkeu-

*) *Nieuwe Bijdragen v. Regtsg. en Wetgev.* XV. 587.

rig geraadpleegd; ik liet mij door von Savigny en andere schrijvers verleiden, om Dorna voor den waren naam van dezen jurist te houden. Hier echter lees ik: „Dorua i. e. Doruanensis, qui fuit discipulus Azonis et libellum de conceptione libellorum composuit." Ook in den ouden Catalogus der boekenleeners wordt hij Bernardus de orva genoemd. Azo had hem alleen als Francigena vermeld: hij zelf zegt, dat hij een Provencaal was: wij moeten alzoo in Provence een oord zoeken, naar hetwelk hij den bijnaam droeg. *)

Terwijl zijn voorganger alleen van Damasus Papa gewaagd had, wordt door onzen bearbeider ook vermeld „ille Damasus, qui fecit summam super prima compilatione et librum quaestionum super multis decretalibus et brocarda."

Voorts treffen wij bij hem aan Egidius Bononiensis, Franciscus de Albergotis de Aretio, Raphael Fulgosius, Guillelmus Nasonis, Gandulphus, Gratianus Aretinus, Guilielmus de Droreda, en Hugo Ferrariensis.

Een heirleger van Joannes treedt ons hier vervolgens te gemoet. Johannes Galensis (hier Galendus), Hispanus, Faventinus, de Deo, de Blanosco (hier de Blavosco), de Sancto Georgio, Fabri, de Matiscone, Novaille, worden, deels met opgave hunner schriften vermeld. Het getal der Jacobi wordt met Hostiensis en de Platea vermeerderd. Ook Martinus de Fano en Mellendus, Matthaeus de Mathesilanis en Nepos de Monte albano vinden ditmaal eene plaats: toch wordt eerstgenoemde in de beide editiones Parisinae Martinus de Favo geheeten. Placentinus wordt Placentius genoemd. Petrus Boemus, Petrus de Anchorano, Petrus de Ferrariis, Petrus Apulus †), Petrus Manducatoris en Petrus Hispa-

*) Zekerheid geeft natuurlijk ons boekje volstrekt niet, want dezelfde twijfel bestaat ten aanzien van Blanosco en Blauosco. Voor Bandinus doctor hebben de beide Parijsche uitgaven Baudinus: de schriften van den Pisaner (+ 1218) waren destijds reeds verloren of vergeten.

†) Deze wordt door Guil. Durantis in *prooemio Speculi* vermeld. Andreae voegt er bij: „mihi noti non sunt Petrus Boemus et Petrus Apulus, quos hic ponit." Alzoo leefde Petrus Apulus vóór Durantis. Maar hoe

nus worden nevens elkander aangehaald; de laatstgenoemde, omdat, hoewel hij geen regtsgeleerde, maar een dialecticus was, toch de regtsbronnen hem niet onvermeld lieten.

Ook Richardus Anglicus wordt evenmin als Ruffinus vergeten, doch ten hunnen opzigte getuigt de schrijver, dat men niet met zekerheid beslissen kan, of somtijds een hunner of wel „Rodericus cognominatus modici passus" bedoeld zij, vermits latere schrijvers alleen door de letter R. elk hunner hebben aangeduid. Richardus de Saliceto, Silvester, Ubertus de Bonacurso en Christophorus Porcus (hier natuurlijk op de letter X voorkomend) besluiten de lange lijst der voor het eerst in de omwerking opgeteekende namen.

Over het geheel schijnt de bearbeider de werken der schrijvers, die hij voor het eerst vermeldt, niet zelf gezien en gelezen te hebben: hij put blijkbaar zijne kennis doorgaans uit aanhalingen. Reeds bij de eerste lezing kwam het mij voor, dat hij vooral de schriften van Joannes Andreae, den vriend van Petrarca († 7 Julij 1348) had geraadpleegd *). Ik vergeleek de bekende berigten van dien schrijver met ons werkje, en ziet — hoe verrassend was de uitkomst †)! Tot op den leeftijd van Andreae blijken alle toevoegselen aan diens Additiones ad Durantis speculum letterlijk ontleend te zijn. Alleen de volgorde is natuurlijk eene alphabetische geworden.

---

is het dan mogelijk, dat van het stadregt van Messina gezegd wordt: „Ein handschriftlicher Text existirt nicht. Der älteste äusserst seltene Druck ist 1502 vom Frankfurter W. Schomberger in Messina besorgt, einem der ersten dortigen Buchdrucker, und *von dem Juristen* Petrus Apulus *veranstaltet*"? Zie *Schletter*, Jahrb. d. deutsche Rechtswiss. XII (1867), 280. Misschien zijn er twee gelijknamige Regtsgeleerden geweest en is Dr. Hartwig in staat ons deswege nadere ophelderingen te geven.

*) Joannes Andreae heeft in de omwerking niet alleen den eeretitel valentissimus doctor behouden, maar de bearbeider voegt er bij: „irradiatorque iuris canonici vocatus." Noch Ducange, noch Diefenbach, noch eenig ander lexicograaf heeft, voor zoo ver ik heb kunnen nagaan, dat substantivum *irradiator* opgemerkt. — Bij de sigle Ar vel Archi stond vroeger: i.e. archidiaconus magister Joan. Andreae, namelijk Guido de Baisio. De bearbeider schreef: „fuit preceptor Jo. An. glosavit textum et clementinas," althans zóó leest men in de beide editiones Parisienses van 1500 en 1502. Maar wat is glosare *textum?* Men leze *sextum*, scil. librum sextum Decretalium.

†) Zie *Bijlage B.*

Mitsdien kunnen doorgaans slechts die berigten onze aandacht trekken, die latere Juristen, inzonderheid tijdgenooten des schrijvers betreffen. Bij Phyli voegt hij „phylinus scilicet doctor modernus." Hij doelt op Filinus Sandeus, die eerst in 1503 overleed. Bij Ja. May. zegt hij desgelijks: „Jason Maynus, doctor modernus." Deze is niet vóór 1519 gestorven.

Wanneer en waar is deze omwerking bearbeid? Met zekerheid (zegt Stintzing) is naar de meêgedeelde aanhalingen het eind der vijftiende eeuw of het begin der zestiende daarvoor aan te wijzen. Het exemplaar der Leidsche Bibliotheek geeft zekerheid, dat de zamenstelling reeds vóór den aanvang der zestiende eeuw moet hebben plaats gehad: immers die uitgave van Jehan le Petit eindigt met de woorden „explicit libellum (sic) docens modum studendi et legendi contenta ac abbreviata utriusque iuris tam canonici quam civilis in se continens titulos sive rubricas eiusdem iuris Parisiis impressus pro Johanne parvo commorante in vico sancti iacobi ad intersignium leonis argentei a. d. 1500, die vero 30 m. Martii." Misschien komt dezelfde tekst reeds voor in een der vorige uitgaven, in of vóór 1497 bezorgd, waarvan de inzage mij niet vergund was.

Doch wij kunnen het tijdstip nog naauwkeuriger bepalen. Het bevreemdt mij, dat de aandacht der geleerden niet gevallen is op eene plaats, die in de omwerking eene merkwaardige wijziging heeft ondergaan. De oorspronkelijke schrijver had den jongelieden aangeraden, om toch vooral met de Instituten te beginnen. „Nullus ergo tam praesumptuosus existat, quod sine Institutionum doctrinis ad iurium et maxime civilium sublimitates conscendere attentet: quoniam ex alto irremedialibiter corruunt, qui volare satagunt ante quam pennas assumunt." De belezen omwerker voegt er bij: „Juxta illud fausti in livia:

Dum regeret phaeton vetitos temerarius axes,
Decidit a summo lapsus ad ima polo.

Gradatim enim faciendus est ascensus nec ardua primo sunt a iuvenibus quaerenda. Unde idem faustus ubi sup.

Dum puer audaci nimium petit ardua cursu,
Icarus in vitreas praecipitatur aquas.

Die Livia van Faustus had hij dus reeds geutiliseerd. De

bedoelde Faustus is niemand anders dan de bekende Andrelinus uit Forli, die te Parijs het hoogleeraarsambt bekleedde en met Erasmus in briefwisseling stond; een man, die zich juist niet van de voordeeligste zijde had doen kennen. In October 1490 zag te Parijs de eerste uitgave zijner „Livia sive Amorum libri IV" het licht; in Maart 1500 verscheen ter zelfder stede onze bearbeiding van den *Modus legendi.* De uitgever van ons boekje had ook van dezen beruchten Faust een of meer geschriften wereldkundig gemaakt.

Dat de bearbeider een Franschman geweest is, schijnt mij naauwelijks twijfelachtig. Hoe vele Franschen vermeldt hij niet! Men schifte de lange lijst en verdeele haar in drie klassen. Men brenge tot de eerste klasse al de schrijvers die reeds in het oorspronkelijke boekske vermeld waren; tot de tweede al de schrijvers, die de bearbeider in de werken van Jo. Andreae vond aangewezen; tot de derde al de overigen, die hij, op eigen kennis steunende, der opname waardig keurde. In de tweede klasse vallen nu, indien ik goed telde, acht en dertig regtsgeleerden: niet een enkele, dien Johannes Andreae genoemd had, wordt overgeslagen. Voor de laatste klasse blijven slechts zeventien over. Onder dezen treffen wij natuurlijk de meest beroemde Italianen aan, doch al ras bemerkt men, dat deze niet des schrijvers landgenooten waren. Zijn voorganger had reeds Florianus vermeld: hij voegt er nu een „dominus florentinus de sancto petro" bij. Maar deze heeft nooit bestaan; juist de reeds vermelde heet Florianus de Sancto Petro, de beroemde leermeester van Mincuccius, in 1441 overleden, die hier met Paulus Florentinus den theologant schijnt verward te worden. Een ander Italiaan, Joannes de Platea, die te Bologna bloeide en zoowel over den Codex als over de Instituten schreef, heet bij hem Jacobus de Platea. Van Matthaeus de Matthesilanis, eveneens uit Bologna, kent hij wel den tractatus statutorum, maar niet de vermaarde opmerkingen en den arbeid over de erfopvolging bij versterf, waarop het distichon wijst:

„Dat Mathesillano multam successio laudem
Legitima et numeris dicta notata suis."

Doch van de Fransche Juristen weet hij meer te vertellen.

Niet alleen van Jo. Fabri uit Angoulême, die wereldberoemd is, maar ook van Cosmas Guymier uit Parijs, van Joannes de Matiscone uit Macon, van Joannes Nouaille uit Orleans.

En de Duitschers? Geen enkel Duitsch regtsgeleerde, die tot de derde klasse (het eigenlijke werk van den bearbeider) behoort, treedt hier te voorschijn. Noch van Radulphus a Rivo, noch van Joannes Friburgensis, noch van Henricus de Piro, noch van eenig anderen in die dagen beroemden Duitscher of Nederlander is hier eenig spoor te vinden.

Zelfs meen ik niet te ver te gaan door de gissing te opperen, dat de bearbeider te Parijs woonachtig was. De aanhaling van dichtregelen uit de pas verschenen *Livia* van Faust was eene hulde aan den gevierden letterheld van den dag, ter plaatse werwaarts hij met uitbundig gejuich was gelokt. De opmerking, dat het genie de natuurlijke eigenschap van een Parijzenaar is, in een boekje, waarvan de beknoptheid aan dorheid grenst, schijnt haast eene captatio benevolentiae, die de grenzen van het welvoegelijke overschrijdt.

Vraagt men eindelijk, wie de regtsgeleerde geweest zij, die in 1544 den Modus legendi terugbragt tot den oorspronkelijke inhoud, zoo meen ik te mogen gissen, dat die taak door Matthaeus Gribaldi Mopha is ondernomen. Deze toch hield zich inzonderheid met de Encyclopaedie en Methodologie der regtsstudie bezig: hij gaf terzelfder stede (Lyon) bij denzelfden uitgever (de firma sub scuto Coloniensi) en in hetzelfde jaar (1544) zijn boekje *de methodo ac ratione studendi libri tres* in het licht, een boekje, waarin alles, wat in den Modus legendi voorkomt, als bekend verondersteld wordt.

BIJLAGE A.

LIJST DER UITGAVEN VAN DEN MODUS LEGENDI ABBREVIATURAS

(waarschijnlijk onvolledig).

I. S. l. et a. 4. 32 ff.

Beschreven door Hain, n. 11460. Op de bibliotheek te Munchen.

II. Spirae S. a. (1475?). 4. F. 1[b]: „vive vale lector. arripe pulcrum | Quod tibi spirensis drach petrus edit opus." F. 2[a]: „Incipit libellus dans modum legendi abbrevi | aturas in utroque iure."

Eerste uitgave van den Drachschen *Liber plurimorum tractatuum*. Vgl. Hain, n. 11462. Stintzing, 479 vlg., die de beschrijving bij Hain onnaauwkeurig acht.

III. Spirae S. a. fol.

Editio Drachiana altera. In de bibliotheek te Munchen en in die van Prof. de Geer te Utrecht. Uitvoerig beschreven door Hain n. 11481. De naam des drukkers wordt niet vermeld, maar zijn wapen staat op het einde onder de woorden: „Finit tractatus de tabellionibus."

IV. Spirae S. a. fol.

Editio Drachiana tertia. In de bibliotheken te Munchen en Augsburg. Uitvoerig beschreven door Hain, n. 11482.

V. Norimbergae 1476. fol. 48 ff. Aan het slot: „per Fridericum Crewsner | opidi Nurembergensis ci | vem summa cum diligencia | Anno domini MCCCCLXXV | die prima mensis Septembris impressus."

Te Munchen en in de verzameling van Prof. Stintzing te Erlangen. Hain, n. 11465.

VI. (Argentorati) S. a. (1477?). fol.

Eerste uitgave van den *liber plurimorum tractatuum*, te Straatsburg bij Joh. Mentelin verschenen, in de bibliotheken te Munchen en Augsburg aanwezig. Vgl. Hain, n. 11480. — Een gedeelte dezer uitgave schijnt het exemplaar van den Modus legendi op de Haagsche bibliotheek te zijn, beschreven door Holtrop, II. 442, n. 669.

VII. (Coloniae) S. a. 8.

Herhaalde uitgaven zijn gemaakt van deze verzameling, door Stintzing als *Kölner Sammelwerke*, 482 vlg. zeer naauwkeurig behandeld. Het aantal dier uitgaven is niet met zekerheid te bepalen. Neemt men slechts *vier* aan, zoo bereikt deze lijst het cijfer van 38 uitgaven vóór 1525. Zie Stintzing, 19.

VIII. S. l. et a. (Coloniae?) fol.

In de bibliotheken te Munchen, Erlangen, Leipzig. Deze uitgave van den *liber plurimorum tractatuum* is beschreven door Hain, n. 11479.

IX. Coloniae S. a. (c. 1479?) fol. 46 ff.

Aan het begin: „Incipit libellus dans modū | legendi abbreviatu-ras in utro | que iure." Op het eind: „Vo feu id est de voto feudorum. | Deo gracias." — In de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage. Zie Holtrop, *Catalogus libr. saec.* XV *impressorum, quotquot in Bibl. Reg. Hag. asservantur* (H. C. 1856). II. 380. n. 338.

X. Norimbergae 1482. fol. 44 ff. Aan het slot: „per Fredericum Crewsner Opi | di Nurembergensis ciuem summa cum diligencia | Anno domini CCCC | LXXXIJ die prima mensis Iulii impressus."

Thans op de Akademische bibliotheek te Leyden, uit de boekerij der Enschedé's. Ook te Munchen. Hain, n. 11466.

XI. Lovaniae S. a. (c. 1483) fol. 38 ff.

Aan het slot: „per me iohannē de | westsalia (sic) in alma vniuersitate loua | niensi impressus." In de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage en beschreven door Holtrop, t. a. p. I. 231, n. 585.

XII. Lovaniae S. a. (c. 1483) fol. 38 ff.

Aan het slot: „per me | Ioannem de Westfalia in alma vni | uersitate louaniensi impressus." Als voren. Holtrop, I. 38, n. 91.

XIII. Spirae 1486. fol.

Vermeld door Hain, n. 11482. Zie echter Stintzing, 480.

XIV. Argentorati 1488. fol. — Aan het slot: „Finit liber plurimorum tractatuum iuris impressus Argentinae Anno Domini MCCCCLXXXVIII. Finitus altera die post festum sancti Mathie Apostoli."

Vgl. Hain, n. 11484.

XV. Lovaniae 1488. fol. 34 ff.

Aan het slot: „Explicit libellus caet. Per me egidium vander heerstratē | alma in Louaniēsi vniuersitate impressus | Anno domini MCCCC | XXXVIII quinta | Februarii." In de koninklijke bibliotheek te 's Gravenhage. Beschreven door Holtrop, t. a. p. I. 57, n. 142.

XVI. Argentorati 1490. fol.

In de bibliotheken te Erlangen en Augsburg. Zie Hain, n. 11485, vergeleken met Stintzing, 481. Het boekdeel bevat den gewonen inhoud van den *liber plurimorum tractatuum*.

XVII. Norimbergae 1492. fol. — Op het einde: „per Fridericum Crewszner Opidi Neurmbergensis ciuem summa

cum diligentia Anno dni MCCCCLXXXXIJ die decimo mensis Marcii impressus Laus deo."

In de bibliotheek te Munchen. Beschreven bij Denis, *suppl.* 318· Seemiller. *Incunab. Bibl. Ingolst.* IV. 25, n. 7, Hain, n. 11471.

XVIII. Norimbergae 1494. f. 166 ff. Aan het slot: „Finit liber plurimorum tractatuum iur. | impressus per Anthonium Koberger | Nuremberge. Anno dni Millesimo quadringentesimo nonagesimo quar | to in vigilia s. Johannis baptiste."

In de bibliotheek te Munchen. Vgl. Hain, 11486.

XIX. Argentorati 1494. fol. 125 ff. Aan het slot: „Finit liber plurimorum tractatuum iur. impressus Argentine Anno domini MCCCCXCIIIJ. Finitus secunda feria p. Margarethe."

Uitvoerig beschreven door Hain, n. 11487. In de bibliotheken te Munchen en Erlangen.

XX. Lipsiae 1497. fol. 26 ff.

„In alma universitate lipszensi impressus" Hain, n. 11473. [In de bibliotheek te Munchen.

XXI. Parisiis 1497. 8°.

„Excudit Stephanus Janot pro Durando Gerlier." Hain, 11474.

XXII. Parisiis 1498. 8°.

Uitgave van Jean Petit, mij tot mijn groot leedwezen alleen uit Hain, n. 11475 bekend, die zeker het boekje niet gezien heeft; zeer verdacht schijnt mij zijne opgave „per Johannem Petit."

XXIII. Argentorati 1499. fol.

Volgens Stintzing, 481, door Hain, n. 11488 onnaauwkeurig beschreven. In de bibliotheek te Erlangen is deze liber plurimorum tractatuum aanwezig.

XXIV. Memmingae 1500. 4°. 65 ff. — F. 65*b*: „Explicit libellus docens modum studendi et legendi con | tenta ac abbreviata utriusque iuris tam canonici quam civilis | in se continens titulos sive rubricas eiusdem iuris in civi | tate Memming impressus. Anno domini MV^c."

In de bibliotheek te Munchen. Hain, n. 11478.

XXV. Parisiis 1500. 12°. 75 ff. — F. 75*b*: „Explicit libellus docens modum studendi et legendi | contenta ac abbreuiata utriusque iuris tam canonici | quam civilis in se continens titulos siue rubricas eius | dem iuris. Parisius Impressus pro Iohanne par | vo commorante in vico sancti iacobi ad

intersignium leo | nis argentei. anno domini MCCCCC. die vero XXX mensis | Martii.

In het exemplaar op de Leidsche Akademische boekerij volgt in denzelfden band met dezelfde letter gedrukt: Rubrice totius iuris canonici et civilis. Pro Georgio Mittelhusz. — Van een processus Iudiciarius Panormitani, door Hain n. 11477 vermeld, komt daarin geen spoor voor.

XXVI. Parisiis 1502. 12°.

Aan het slot: „Parisius Impressus per Magistrum Petrum le Dru. Anno dni millesimo quingentesimo secundo die vero decima quarta mensis Januarii." In de bibliotheek te Deventer. Zie A. M. Ledeboer, *Notices bibliographiques des livres imprimés avant 1525 conservés dans la Bibl. publ. de Deventer*, (Dev. 1867) 105, n. 305.

XXVII. Parisiis 1502. 16°.

Apud Jehan Petit, 75 bl. goth. In de bibliotheek te Deventer. Ledeboer, t. a. p. 112, n. 322.

XXVIII. Coloniae 1505. 8°.

Behoort tot de verzameling gedrukt „apud praedicatores per magistrum Cornelium de Zyrickzee Anno salutis 1505 pridie Nonas Maii." Zie Stinzing, 483, vooral te vergelijken met 28.

XXIX. Hagenoae 1505, 1506. fol.

In de bibliotheek te Erlangen. Volgens Stintzing, 481, is het eerste stuk, de Modus legendi, gedagteekend 6 November 1505, en waarschijnlijk eerst afzonderlijk uitgegeven. Als zoodanig wordt het aangehaald door Savigny, G. d. R. R. im MA. VII. 311.

XXX. Hagenoae 1508. fol.

Volgens Stintzing de vroeger afzonderlijk verschenen uitgave vereenigd met den Vocabularius.

XXXI. S. l. 1512. 8°.

In de bibliotheek te Munchen. Mij alleen bekend uit Stintzing, 19.

XXXII. Basileae 1513. 8°.

Met andere schriften. Aan het slot: Impressa Basileae impensis providi viri Adae Petri de Langendorff: Anno legis gratiae Millesimo quingentesimo decimo tertio: Mensis vero Decembris die vicesima. Finiunt foeliciter. Laus Deo. Stintzing, 486. In de kon. bibliotheek te Berlijn.

XXXIII. Parisiis 1515. 8°.

Volgens Stintzing, 486, met andere Tractatus bij Joann. et Aegid. Gourmont gedrukt.

XXXIV. Basileae 1517. 8°.

Uitgave van Ad. Petri, behelzende Tractatus diversi. In de koninklijke bibliotheek te Berlijn. Stintzing, 486.

XXXV. Parisiis 1562. 8°.

Uitgave van Desboys, te vinden in de Bibliothèque des avocats à la cour Imperiale de Paris. Vgl. den *Catalogue* (Par. 1867), II. 136. n. 8609.

BIJLAGE B.

EENIGE PLAATSEN VAN JOHANNES ANDREAE, VERGELEKEN MET DE NIEUWE REDACTIE VAN DEN MODUS LEGENDI.

ANDREAE.	MODUS LEGENDI.
(Volgens Savigny, III, 633.)	
Jacobus de Al. (Albenga) magister *Hostiensis*, glossavit Honorianas: quarum prima erat Decretalis *noverit*, *de sent. excom.* et eius glossas ibi signavi et de eo scripsi *de appellat.*, *ad haec si in una*, super glossa.	Ja. de Al. i. Jacobus de Al. magister hostiensis qui glosavit Honorianas constitutiones quarum prima erat Decretalis noverit de sen. excom. et de eo scripsit Jo. An. de appel. c. ad hec super glo.
Idem dico de Ioanne Faventino (de quo not. 13 distinct. c. *nervi* 27. distinct. c. *quod interrogasti*, 4. quaest. 1. *in summa*, 9. quaest. 1. c. 2, 16. quaest. 2, et 13 q. 4. in summis, et *de iure patron.* cap. 2, *de sent. excom.* c. *cum non ab homine*).	Io. Fauen. i. fauentinus, de quo no. XIII q. c. nerui. XXVII di. quod interrogasti IIII. q. prima in summa, IX q. prima c. II, 16 q. II et XIII q. X in sum. et de iure patro. c. II et de sen. excom. cum non ab homine.
De Mellendo not. 18. distinct. c. *secundum*, 28. quaest. 1. c. *virginibus* et *de ser. non ord.* c. *nullus.* et *de accus.*, *veniens*, in 1. glossa.	Mellen. i. mellendus de quo no. XIX di. secundum, XXVII, q. I virginibus et de ser. non or. nullus et de accu. veniens, in 1. gl.
Richardi Anglici videtur fuisse glossa ultima Decretalis *ex litteris et infra de sponsalibus.* Rodoicus habuit	Richar. angli. i. richardus anglicus, cuius videtur fuisse glo. ult. decreta. IX ex literis desponsa. ruff. i. ruffinus

cognomen Modicipassus: de ipso dixi post Vincentium *de sepul.* c. *fraternitatem,* super 3 glossa; sibi (l. ibi) etiam multae glossae signantur, inter quas est glossa penult. Decretalis 2. *de conju. lepro.* ubi perpendes, quod horum posteri ipsos allegando, vel ipsorum glossas signando, et solam litteram R sine vocali ponendo, inter Ruffinum, Richardum et Rodoicum nos reliquerunt incertos.

caet. Rodo. i. rodoricus cognominatus modicipassus de quo Io. An. fraternitatem de sepul. super III glo. sibi etiam signanter (sic) multe glo. inter. quas est glo. pe. decretalis secunde de coniugio leprosorum. Sed adverte quod hodie sumus incerti de dictis predictorum trium doctorum. Posteri enim illorum ponebant tantum hanc litteram R pro quolibet illorum trium, et sic de illis quorum esse reliquerunt nos incertos.

Printed
In
Netherland

